

Farkas Péter

A vallásosság és a lelki egészség

Kulcsszavak: Transzcendencia, vallásosság és lelki egészség, világnézeti megoszlás, spiritualitás, szkeularizáció

*„Egyetlen ismeret van, a többi csak tanács.
Alattad a föld, fölötted az ég, benned a létra.”*

Weöres Sándor

I. Bevezetés

Az embert a transzcendencia iránti igénye teszi spirituális lényé. A vallásosság és a spiritualitás központi helyet foglal el az emberiség, a népek és az egyének életében. Olyan értékek, ami fontos szeretet játszik a mentális egészség fenntartásában, az egészségmegtartásban és az egészségmegőrzésben.¹

A magyar társadalomnak e dimenziója, amelyben az utóbbi évtizedekben nagy változások mentek végbe, a társadalom belső egységét, identitását, kultúráját is jelentősen érinti.

A történelem során még néhány évtizeddel ezelőttig is a vallás differenciálatlan kulturális környezet egyik része volt. A modern kort megelőzően évezredekig a vallásnak kulcsfontosságú szerepe volt egyén, a társadalom és a kultúra életében, a modern korban azonban megszűnt a kultúra magától értetődősége.² Egyre inkább személyes döntés tárgya, hogy mit tartunk értéknek, milyen a világnézetünk, a vallásunk.

Az emberi kultúrával és életvitellel való jelentős összefonódása miatt a vallásosság számos tudományterületen tart érdeklődésre számot. A legjelentősebb megközelítések a teológiai és hitéleti, a társadalomtudományi – főként vallásszociológiai, antropológiai -, valamint a fizikai és pszichés egészséggel kapcsolatos kérdéscsoportokból indulnak ki.

Az utóbbi években a vallásosság multidimenzionális értelmezése kezd elfogadottá válni.³

II. A vallás, vallásosság teológiai, szociológiai és mentálhigiénés elméleti megközelítésének vázlata:

A teológiai megközelítésben a vallás a transzcendens végső valóságba, a világmindenség és történelem irányításába vetett hit és az ennek megfelelő viselkedés, ezért alapvető jellemzője az embernek.

A vallás, mint rendszer az ezzel a viselkedéssel összefüggő tanok, az intézmények és a szabályok rendszerének összességét jelenti.⁴

A vallás Aquinói Szent Tamás szerint rendezett kapcsolat Istennel. Az ember alapmagatartása azzal az életét betöltő, tökéletesítő, megszabadító és megszentelő fényvel szemben akit Istennek nevezünk.⁵

A vallás szó, a latin religio szó eredetét pontosan nem lehet megállapítani. Egyformán származhat a relegere, „újra olvasni”, religare, „megkötözni, kötődni” és a reeligere, „újraavasztani” igékből. A különböző megoldások azonban mind egy irányba, az embernek Istennel való kapcsolatára utalnak.

A teológia szerint a hit az egész embert, nem csupán az értelmet átfogó kijelentés (t.i. hogy „hiszek”), az Isten ígéreteibe vetett reményt és bizalmat is magába foglalja. A hit egyúttal a történelemben megnyilvánuló Istennek adott emberi válasz is. A hit központi eseménye a keresztények számára Jézus eljövetele, halála és feltámadása.⁶

A szociológia számára a vallás:

- a) empirikus tapasztalati tény,
- b) az ember által teremtett valóság,
- c) társadalmilag elfogadott és rögzült rendszer, ami

¹ Kopp, Székely és Skrabski 2006.

² Tomka - 2011

³ Farkas et al. 2014

⁴ Kránitz, Szopkó 2003

⁵ Aquinói Szent Tamás 2002-2004

⁶ Kránitz, Szopkó 2003

d) az egyén és a társadalom számára bizonyos jelentőséggel bír és bizonyos funkciókat valósít meg.

Illetve:

- 1) egy közösségnek a hite és hagyománya,
- 2) amely a valóság egészével s ezen belül az egyéni és a társadalmi élettel kapcsolatos és amely azt tartja, hogy a valóságot és az életet
- 3) természetfeletti erők erő(k) vagy/és személy(ek) befolyásolja(ák), irányítja(ák),
- 4) akivel (akikkel) a hit szerint kapcsolatba lehet kerülni,
- 5) a kapcsolatfelvétel (a kérés, köszönet, tisztelet, stb) formája és módja a vallási (misztikus) élmény, illetve a vallásgyakorlat, a rítusok, a liturgia⁷

E definíciók mellett hangsúlyozzák a vallás értelemadó, konfliktusfeloldó, másfelől személyes kiegyensúlyozottságot adó funkcióit. illetve a társadalmi integrációs, a társadalmat megújító (prófétai), szekularizáló funkcióit is. A vallásszociológia jelentős gondolkodói szerint a vallás a hitelvek, szimbólumok és intézményes (vallásgyakorlatok összefüggő, szervezett rendszere, amely jellemzően értelemmel ruházza fel a létező dolgokat (a világot) és az emberek létrejöttét, létét, létezésük célját és tanácsokat, vagy parancsolatokat fogalmaz meg a helyénvaló életvitelre vonatkozóan.⁸

A vallásosság pedig a valláshoz, transzcendenshez való viszony annak vállalása, megélése és gyakorlása. illetve komplex, az egyén ön-és világészleléseire érdemi hatást gyakorló érzület.⁹

A vallásosság a lelki egészség egyik fontos mutatója, számos vizsgálat igazolja a vallásosság, a vallási közösséghez tartozás egészségvédő szerepét.¹⁰ (Például Fabrega 2002, Pikó és Fitzpatrick 2004, Wig 1999, Kopp.-Skrabski 1995 és 2000)

A lelki egészség tekintetében a vallásgyakorlás igen szignifikáns kapcsolatban áll a depresszió, a szorongás, a reménytelenség, ellenségesség alacsonyabb fokával és a kooperativitás magasabb értékeivel.

A nagyobb tolerancia, egységes világkép gyakoribb

azok között, akiknek mindennapi életvitelében fontos a vallás.¹¹

Mind a vallásgyakorlás, mind a vallás igen jelentős védőfaktor az önkárosító magatartásokkal kapcsolatban. Ugyanígy kiemelten fontos a társadalmi kohézió, a társas támogatás szempontjából a vallásgyakorlás. Akiknek a vallás fontos, toleránsabbak és kooperatívabbak. S javultak a lelki egészség olyan mutatói is mint az elégedettség, boldogság, illetve csökkentek az anómia értékei.¹²

III. A vallás társadalomelméleti összefüggései:

Az elmúlt évtizedek határozó társadalomtudományi elméletei a társadalomfejlődést két folyamatra: a racionalitás egyre erősebb érvényesülésére és a funkcionális differenciálódásra vezették vissza.¹³

A modernizációs és szekularizációs elméletek szerint a racionalitás kibontakozása megfosztja varázsától a korábban mítoszokkal operáló gondolkodást, a vallást felváltja a tudomány. A funkcionális differenciálódás pedig kiüresíti a vallás társadalmi szintű integratív szerepét. Mindennek során a vallás speciális igények kielégítésére szolgáló alrendszeré válik és emiatt, úgymond, a társadalom intézményrendszerében, majd egyes emberek életében is leértékelődik.

A szekularizáció különféle értelmezései között van kutató, aki számon tartja a vallásosságra vonatkozót is. José Casanova (1995) három, egymástól elváló tételet, egymáshoz nehezen igazodó állításból áll:

1. a szekularizáció a világi szférák egyházi intézményektől és normáktól való elkülönülése és felszabadulása,
2. a szekularizáció a vallásos hit, illetve vallásgyakorlat hanyatlása, és végül
3. a szekularizáció a vallás privatizálása.¹⁴

Bryan Wilson megállapítása szerint: „a szekularizáció az a folyamat, amelynek során a vallásos intézmények, a vallásos cselekedetek és a vallásos tudat elveszti társadalmi jelentőségét.”¹⁵

⁷ Tomka 2011

⁸ Dunkheim 2002; Weber 1987; Glock-Stark 1965

⁹ Glock.-Stark 1965

¹⁰ Kopp – Székely, Skrabski 2004

¹¹ Skraski et al 2004

¹² Székely-Kovács 2021

¹³ Tomka 2009

¹⁴ Casanova 1995

¹⁵ Wilson 1982

Tehát a vallás elveszti integráló szerepét, s már nem áll fenn egyértelmű megfelelés társadalmi és vallási között.

A Max Weber által „varázstanított”-nak nevezett, racionalizált, bürokratizált, technicizált világban már nem a vallás logikája az irányadó s ezen túl magát a vallásos világméleletet is kikezdi a tudományos, racionális gondolkodás elterjedése.

A kutatók közül többen hangsúlyozták, hogy strukturális és kulturális tényezők együttesen okozzák a vallás szerepcsökkenését. Ebben külön említendő az individualizálódás.¹⁶

Az individualizáció e téren azt jelenti, hogy mindenki szabadon dönthet, mit hisz, illetve maga kell döntsön, mert nincs társadalmi szinten egységesen kötelező és támogatott világnézet.

Berger a szekularizáció folyamata során, a gazdasági szférának a társadalomszervezés domináns erejévé válásakor csúszik át a vallás a privát szférába.¹⁷ Ez a vallás privatizációja, s válik a család, az egyéni morál, a lelki problémák szakértőjévé. Ekkor a vallás tovább már nem az általános értelmetadó és társadalmi-integráló erő, igazodni kényszerül a plurális több alrendszerrel egymás mellett működő társadalomhoz, s harcba kell szállnia a piacon fellelhető többi hasonló, az egyének lelki szükségleteit kielégítő „szolgáltatóval”.

Karel Dobbelaere is a társadalom személytelenné válását, racionalizálását tartja fontos tényezőnek. Ezek terjedésével párhuzamosan csökken a személyes istenben való hit, s az emberek egy tekintélyes részéről átadja helyét egy személytelen természetfeletti való hitnek.¹⁸

David Martin szerint konkrét történeti tényezők a meghatározóak. Az egyes országok felekezeti berendezkedése, valamint egyes egyházak monopolhelyzetével kapcsolatos problémák felelősek az egyes európai országok csökkenő vallásosságáért.¹⁹

Speciális tényezőnek tartja az egyház és a felvilágosodás egyes országokban végbement csatáját is. Ugyanakkor elutasítja a minden társadalomra érvényesnek gondolt, elvallástalanodás és modernizáció közötti összefüggést, számos ellenpéldát hozva fel, Dél-Amerikától a Közel-Keletig és az Egyesült Királyságig,²⁰

Végső konklúziója: „Európa volt az a hely, ahol a szekularizáció szociológiai modelljét kitalálták, és talán ugyanez az a hely, ahová tartozik is” (Martin 1991)

Hervieu-Léger szerint egyszerre megy végbe a vallásosság csökkenése és növekedése, vagyis konkrétan a valláson belüli formaváltásról van szó.²¹ Az egyház mint intézmény egy idő után túlmerevedik és alkalmazkodásképtelenné válik, ezért jelennek meg a közösségi kezdeményezések, a vallásosság újfajta társadalmiasulási formái. Ezek azonban szintén intézményesülnek. Tehát egy állandó körforgás, ami szétesik, az újjáépül. Szerinte egyszerre vagyunk tanúi egy szekularizációs és egy deszekularizációs folyamatnak. Ronald Inglehart úgy véli, hogy a materialista értékrendet fölváltó posztmaterialista értékrendről, illetve a modern kor után következő posztmodern korról van szó.²²

Szerinte a posztmodern korban az anyagi szükségleteket felváltják az anyagiakon túli, önmegvalósítással összefüggő értékek. Az értékek terén tapasztalható pluralizmusban új helyre kerül a vallásosság, mely már sokkal kevésbé intézményes és jóval sokszínűbb, sokkal egyénibb.

Újabban egyes szerzők a vallás eltűnése helyett annak visszatéréséről értekeznek. Így a szekularizációs elmélet egyik korábbi fő képviselője Peter L. Berger *Desecularization* címmel írt könyvet.²³

Vallások visszatérése címmel adott ki kötetet M. Riesebrodt²⁴

S az Istenek visszatérése művet F. W. Graf.²⁵

Ezek részben annak felismeréséből fakadnak, hogy a vallás korában prognosztizált eltűnése nem követke-

16 Berger 1996

17 Berger 1996

18 Dobbelaere 1993

19 Martin 1978

20 Martin 1991

21 Hervieu-Léger 1993

22 Inglehart 1997

23 Berger 1999

24 Riesebrodt 2000

25 Graf 2004

zett be, és részben a 2001. szeptember 11. utáni új helyzetre, valamint annak a huntingtoni értelmében a vallások szerepére reflektálnak.²⁶

Az ismertett elméletek mindegyike arra kereste a választ: hogyan és miért változik a vallás társadalmi helye és jelentősége a modern világban. A különböző megközelítések ellentmondásai javarészt az eltérő kiinduló feltevésekre, a vallás eltérő értelmezésére a vezethető vissza.

IV. A vallási változások fő tendenciái:

A történelemben és kultúrközi összehasonlításban sehol sem lehet kimutatni hosszabb folyamatos elvállaltalanodást.

a vallási változások inkább hullámvonal-szerűek és inkább minőségiek, mint mennyiségiek.²⁷

Az sem igaz, hogy a legmodernebb országok lennének a legvállaltalanabbak – ha az USA-ra, Kanadára, Japánra és Dél-Koreára gondolunk, inkább az ellenkezője tűnik igaznak.

Az utóbbi két évtizedben a vallás eltűnésével ellentétes irányba mutat mind a Nyugat-, mind a Kelet-Európában a társadalom jelentős része. Istenhívőnek és magát vallásosnak tartja (kivétel kevés számú volt szocialista ország) és a vallásban megnyugvást talál (itt a skandináv országok, Hollandia és Franciaország tartoznak a kivételek közé).

A vallási mezővel kapcsolatos új tapasztalatok közé tartozik hazánkban hogy

- az egyházak hirtelen közéleti tényezővé és média témájává váltak,
- a kis és a nagyegyházak közötti ellentétek és viták alig rejtve a társadalom ideálisnak tartott (azaz hagyományőrző és a és a történelmi önazonosság értéket felelevenítő, vagy mindezektől ismeretlen irányba elrugaskodó) rendjéről és működéséről folynak,
- az állam és az egyház elválasztását elfogadó ország politikusai nem tudják kikerülni az állásfoglalást az egyházak szerepe, a felekezeti intézmények, az egyházfinanszírozás és a felekezeti különbségek kérdésében,
- a nagy egyházak a magyarság határok feletti kultu-

rális egységének is fontos tényezői és intézményesápolói,

- a társadalom mindezek alapján az egyházakat és a vallást – az ellentétes vélemények konfrontálódásának eredményeként – magasra becsüli és velük szemben komoly elvárásokat fogalmaz meg,
- a vallásosság a társadalom több mint kétharmadában rokonszenvet kelt ugyan, de csupán a népszerűség egy kisebb részét mozgósítja-, viszont
- az emberek többsége az utóbbi időkből, s ezt követően a vallásosság terjedését feltételezi.²⁸

A társadalom rendjének és működési módjának megváltoztatása és a politika rendszerváltozás Tomka Miklós szerint legalább hat vonatkozásban alakította át a vallásosság és az egyház életben való részvétel mértékét és módját.²⁹

1. A társadalomnak a korábbinál kisebb csoportja ragaszkodik az egyházban őrzött hagyományhoz és közösséghez, miközben egy ennél sokkal nagyobb csoport a „maga módján” intézményes tanítástól és összetartó közösségtől függetlenül akar vallásos lenni.
2. Minkét típus esetében vannak a vallásosságnak olyan kifejeződései, amelyek társadalmi elterjedése csökken, mindezekelőtt a vallási szocializáció hiányosságai miatt a belépő fiatal nemzedékekben kevesebben vallásosak, mint a sorra álló idősebbek között.
3. Társadalmi átlagban az előbbi összefüggést ellensúlyozza, hogy korábban nem vallásos emberek egy része az életkor emelkedésével vallásossá válik.
4. Valaha vallásosság a társadalom vidéki, tanulatlanabb és szegényebb részét, főként a nőket és a nem aktív keresőket jellemezte, míg a társadalom aktív, tanult és befolyásosabb része nem vallásos volt. Ez a tendencia halványodik. Tanultak és tanulatlanok, falun és városban élők, férfiak és nők, fiatalok és idősebbek vallásossági adatai közelítenek egymáshoz.
5. A vallásosság és az egyház közéleti jelentősége a demokrácia természetes adottsága, ami nem utolsó sorban arra támaszkodik, hogy a társadalomban – a

²⁶ Huntington 1996

²⁷ Tomka 2006

²⁸ Rosta-Tomka 2010

²⁹ Tomka in: Rosta-Tomka 2010

egyháziasan hívő csoportokon túl is – magas az egyház elismertsége és a bele vetett bizalom. Ez a rendszerváltás óta egyre nyilvánvalóbb.

6. A vallásos és a nem vallásos emberek megelégedettsége és egyéni és társadalmi magatartása több vonatkozásban érdemlegesen különbözik egymástól, azaz a vallásosság a profán életben is látható következményekkel jár.

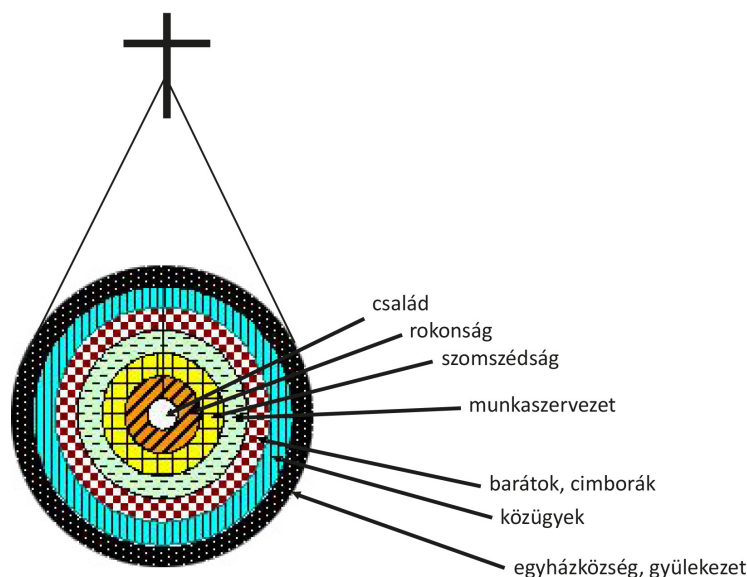
V. A modern vallásosság megközelítési lehetőségei:

Nem könnyű képet alkotni a vallásosság alakulásáról. A bizonytalanság többek közt abból fakad, hogy nem létezik általánosan elfogadott meghatározás arra vonatkozóan, hogy mit értünk vallás, vallásosság alatt, sem a közvélemény, sem a kutatók körében. Vannak,

de mindegyiken belül számos további változat van.³¹ Az első önbesorolás, azaz, hogy maguk az emberek milyennek tartják és mondják magukat.

Itt a bizonytalanságot ráhagyjuk a kérdezetteknek. Az eredmény hiteles, csak éppen alig értelmezhető, hiszen nem tudjuk, hogy a megkérdezett a „vallásos” szónál mit jelöl.

A másik módszer a vallásosság dimenzióinak soravétele és egyenkénti mérése, esetlegesen arról is döntve, hogy a kutató mit, melyik dimenziót tartja a vallásosság szempontjából a legfontosabb ismérvnek. Ez az eljárás lehet nagyon objektív az egyes jegyek megállapításakor, de teljesen önkényes annak eldöntésekor, hogy melyik dimenziót tartja mérvadónak. Az önkényesség vádja kevésbé merül fel az egyházias-

1. ábra – A hagyományos társadalom elrendezésének sematikus rajza (in Tomka 2006)

akik inkább az intézményes dimenzióhoz, mások a hithez, megint mások a vallásgyakorlatok végzéséhez kötik inkább a vallásosságot.

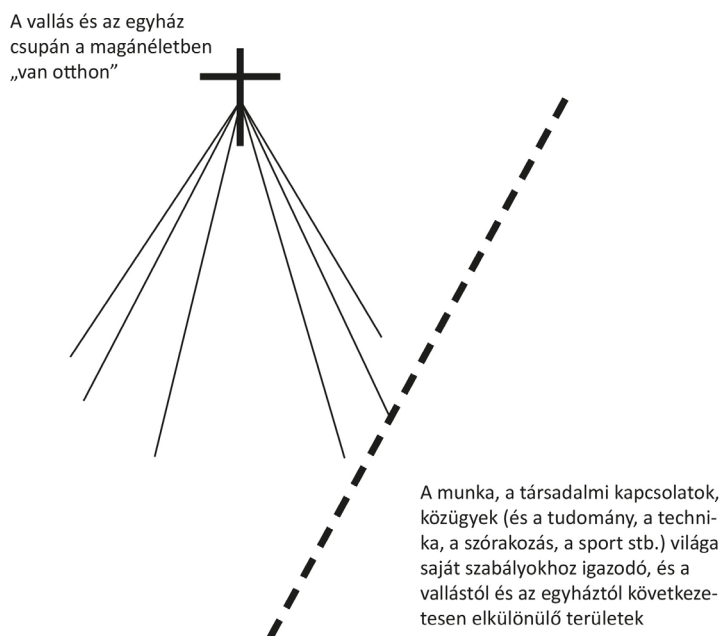
A kiindulópont az intézményes keresztény vallásosság. Ez az, amelyben fogalmaink gyökereznek, és ami alapján a kérdéseik megfogalmazódnak.

A koncepció maga és a kérdésfeltevés módja is átgondolásra szorul a jelenkori vallásosságra/spiritualitásra vonatkozó tapasztalatok és feltáró kutatások fényében.³⁰ A vallásosság mérése nagyjából három úton történik,

ság mérésekor, mert ilyenkor az egyházi előírásszerű rendszer tartalmazza a saját felfogás szerinti „igazi” vallásosság ismérveit.

Végül a harmadik eljárásban a kutató látszólag semlegesen gyűjti össze a vallásosság legkülönbözőbb megnyilvánulási módjait és azok együtteséből igyekszik – ismét látszólag semleges többváltozós matematikai – statisztikai módszereket alkalmazva – a vallásosság létére (vagy nem létére) és intenzitására következtetni. A semlegesség ellenben csupán látszólagos, mert

³⁰ Tomka 1996, Földvári 2014, Földvári . Rosta 1998
³¹ Tomka 2011

2. ábra – A modern társadalom elrendeződésének sematikus vázlata (in Tomka 2006)

szubjektív előzetes döntést feltételez azzal kapcsolatban, hogy egyáltalán milyen jelenséget vesz figyelembe, mint a vallásosság indikátorait, valamint hogy azokat mképpen súlyozva összesíti.³²

Külön is kiemelünk két vallási megközelítési lehetőséget. Az egyik a vallásosság dimenzióinak kialakításán keresztül mutat rá szerteágazó komplexitására, a vallásosság különböző területeinek önállóságára.³³

A Glock-Stark modell öt ilyen dimenziót határol el, a hit (ideológiai dimenzió, vallásgyakorlat (rituális dimenzió), vallási érzés, élmény (élmény és tapasztalat dimenziója), vallási ismeretek (intellektuális dimenzió), és a mindennapi élet vallásossága (következmény dimenzió) szerint.

Az ötdimenziós modell jól rávilágított a modern típusú vallásosság egyik fontos jellemzőjére. a vallásosságot nem tekintjük többé egységes jelenségnek. Különböző megnyilvánulási formái vannak. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy maga a vallás hullott volna darabjaira. Arról van szó, hogy az intézményes keretektől távolodó vallásosság az egyén képére formálódik.

Ma is vannak olyanok – igaz kisebb számban – akik minden indikátor alapján erősen vallásosnak mutatkoznak. (Kérdés, hogy őket nevezhetjük-e az „igazi”

vallásosnak, vagy másként fogalmazva, ők csupán a tradicionális vallásosok csoportját alkotják?)

Yves Lambertnek kutatásai révén sikerült a világnézeti mezőny három fő típusát empirikusan is elkülöníteni.³⁴ Nem részletezve kutatásainak módszereit, a következő három pólust különítette el: a „hitvalló keresztényeket” rendszeres vallásgyakorlatot, más keresztény hívekkel való kapcsolattartás jellemzi, az életnek isteni értelmet adnak (az életnek Isten által van értelme), a „világi humanizmushoz” a hitetlenek, vallásukat nem gyakorlók tartoznak, végül a „kulturális keresztények” csoportját bizonytalan hit és gyenge vallásgyakorlat jellemzi.

A kutatás(ok) megállapították, hogy az utóbbi évtizedekben folyamatos eltolódás figyelhető meg a hitvalló kereszténységtől a kulturális kereszténységig, s még inkább a világi humanizmus felé.

A hitvallók idősebbek, mint a kulturális vallásosság képviselői. Az Istentől való felfogás tekintetében gyenge eltolódás figyelhető meg e kutatások szerint, a kulturális vallásosság felé.

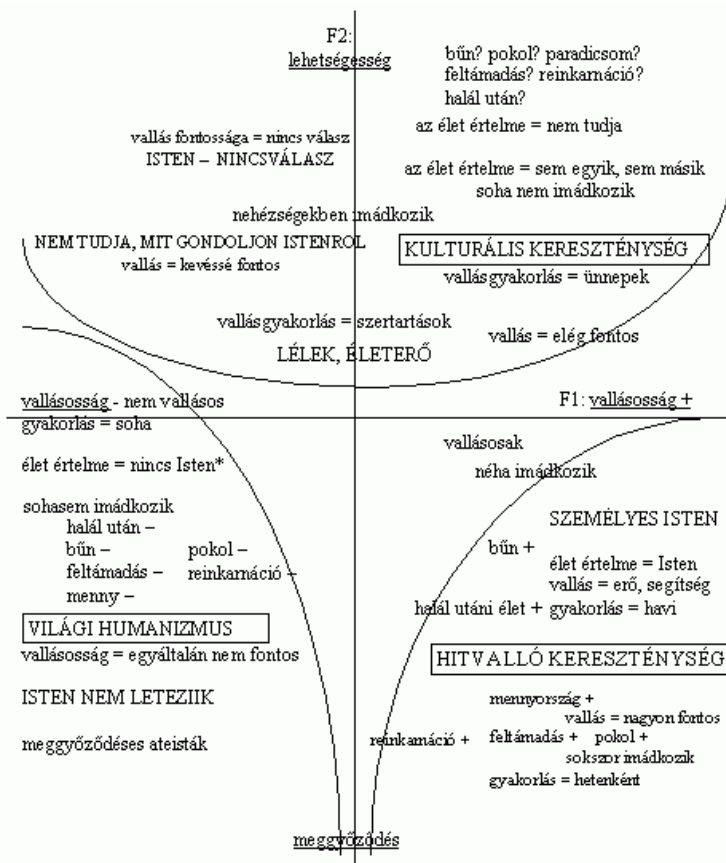
Az empirikus kutatások alapján rögzíthetünk néhány individuális értékrendi vonatkozást a vallásosság vonatkozásában:³⁵

32 Tomka 2011

33 Földvári-Rosta 1998

34 Földvári-Rosta 1998

35 Tomka 2011

3. ábra – A vallásosság Yves Lambert által megkülönböztetett típusai
(Az eredeti Riffault 1194. forrást átvette Földvári-Rosta 1998)

- erősebb affinitás a közösségalkotásra, közösségi részvételre
- a családiasság
- az erkölcsi elvek ápolása
- „lelki egészség” és személyes boldogságtudatra.

VI. Vallásosság alakulása az elmúlt évtizedekben hazánkban:

A vallásosság változási görbéje az utóbbi fél évszázad során befejezetlen szinusz-görbéhez hasonlít. A különböző szakaszokat egyenként kell magyarázni.³⁶

A negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején a vallásosság, a két világháború közötti szinthez mérve megemelkedett. Ezt a trendet, amely egész Európát jellemezte, általában a háború utáni békevágygal, s a korábbi állami intézmények hitelvesztésével szokás magyarázni. Kelet-Közép Európában a totalitarizmussal szembeni ellenkezésnek is szerepe lehetett a váláshoz fordulásban.

Az emelkedő szakasznak az ötvenes évek közepén

vége szakadt, majd a hatvanas és hetvenes éveket a vallásosság visszaesése jellemezte. Egyfelől a forradalom leverése véget vetett annak az illúciónak, hogy a szocialista társadalom rövid intermezzo lenne. A rendszer ellenfelei is rádöbrentek, hogy el kell fogadniuk a szocializmussal való együttélés valamilyen formáját. Másfelől 1956 vérbefolytása olyan trauma volt, amire nem volt közösségi válasz. Az egyéni útkezesés kiszorította a hagyományba kapaszkodó összefogást. Ugyanebbe az irányba hatott a meggyorsuló mobilitás, mindezekelőtt a TSZ-szervezés kapcsán.³⁷ A társadalmi atomizációt tovább erősítette a televízió megjelenése és elterjedése, s persze az a „gulyás-kommunizmus” is, amely felkínálta a gazdasági felemelkedés lehetőségét, ám másodállások és önkiszákmányolás egyéb formái árán.

A hatvanas és hetvenes évek a gazdasági és politikai stabilizáció és az elvallástalanodás időszaka nemzetközi összehasonlításban is.

1978 óta viszont előző gyorsan, majd a kilencvenes

³⁶ Tomka 2006
³⁷ Szántó János 1990

évek közepe óta meglassulva, de tovább erősödött a vallásosság, ám összességében meglehetősen alacsony szinten.³⁸

Az 1978. évi 8 százalékról az ezredfordulót követő évekig 12-14 százalékra emelkedett.

További fontos tendencia a népesség vallásos részének belső, társadalmi-demográfiai átalakulása.

A vallás felé fordulás a nyolcvanas évek óta a közép és felsőfokú végzettségű városi fiatalok körében a gyakoribb. (Míg ezt megelőzően elsősorban az alacsonyabb státuszú, alacsonyabb műveltségű, kis jövedelmű, falusi helyzetűekre volt a jellemzőbb).

Figyelemreméltó a nyugat- és a kelet-európai fiatalság közötti különbség, Nyugaton a fiatalok körében gyakoribb a vallásvesztés, mint a vallásra találás. Kelet-Közép Európában a helyzet fordított. körükben az elvallástanodás és a vallásossá válás mérlege a vallás szempontjából pozitív. Mindennek nyomán megváltozott a

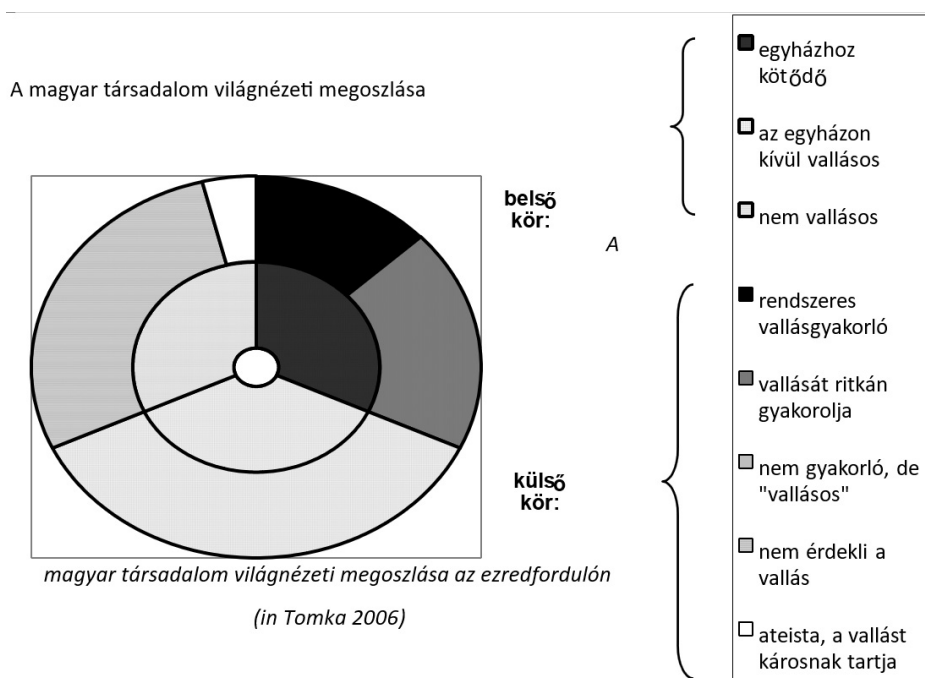
lások idős generáció fokozatos kihalását.

Mindeközben a vallásos csoportnak a társadalmi és kulturális pozíció terén korábban mutatkozó lemaradása is gyors ütemben csökken. Hasonló kiegyenlítő hatás irányába hatott a vallás és az egyház társadalmi tekintélyének megemelkedése.

Az ezredforduló után a magyar társadalomban három körülbelül azonos nagyságú világnézeti blokk volt:

- az egyházi hagyományokhoz és közösséghez többé-kevésbé kötődők,
- azok a magukat ugyan vallásosnak mondók, akik azonban legfeljebb keresztelekor, esküvőkor és temetésekor veszik fel a kapcsolatot valamely egyházzal és
- a kifejezetten nem vallásosak.

Az első csoport az – önjellemzésük szerint – „egyház tanítása szerint hívők” s vallásukat rendszeresen gyakorlók (akkor 12-13%), valamint azok a templomba ritkáb-

4. ábra – A magyar társadalom világnézeti megoszlása az ezredfordulón (in Tomka 2006)

vallásosság társadalmi bázisa és a vallásos csoport társadalmi összetétele. A vallásos népesség zömét már korántsem az idősek, hanem növekvő arányban fiatal felnőttek körében történő erősödése és terjedése pótolni tudja az eredetileg sokkal nagyobb arányban val-

ban járók, akik gyermeküket az egyház keretei között kívánták vallásosnak nevelni (mintegy 19%).

A második csoport a „maga módján” vallásos. tagjaik vallásosságukat sokféle hagyományból egyéni módon válogatva, az egyházzal nem ápoltak kapcsolatot (36%).

38 Tomka 2006

A nem vallásos harmadik csoport zöme (28%) vallás nélkül nevelődött, s a vallással szemben inkább semleges, semmint ellenséges. A vallással szembenállást egy kisebb csoport (3-4%) képviselte.

A vallás és az egyház társadalmi megítéléséről és presztízséről elmondható, hogy a vallás egyrészt meggyőződés és személyes elköteleződés, másrészt hagyomány, amit az emberek tekintélyes része ugyancsak meg akar tartani. Esetenként nem könnyű a két hozzáállást elkülöníteni. A keresztelest, a templomi esküvőt, az egyházi temetést kívánatosnak tartja nem csupán a felnőtt népesség vagy többsége, hanem a nem vallásos emberek egy része is.

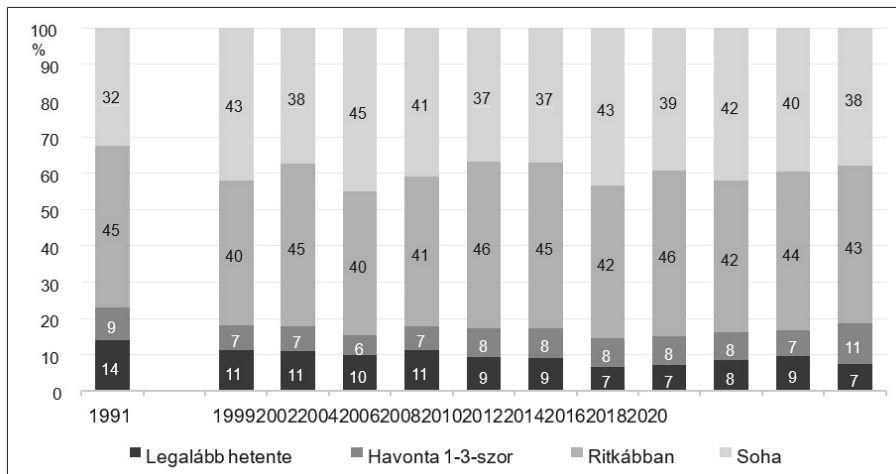
Az életkori rétegeket összehasonlítva a hagyományvesztés fiatalabb életkorú csoportokban erőteljesebb. A társadalom nagyobb része azonban a vallást az egyéni és a társadalmi élet szempontjából is fontosnak minősíti.

Ugyanakkor egyfajta tradícióvesztést s tapasztalhattunk.³⁹ S bár a vallással kapcsolatos vélemények megoszlanak de annak legcsekélyebb jele sincs, hogy az emberek csak a magánélet vonatkozásában tulajdonítanak a vallásnak jelentőséget.

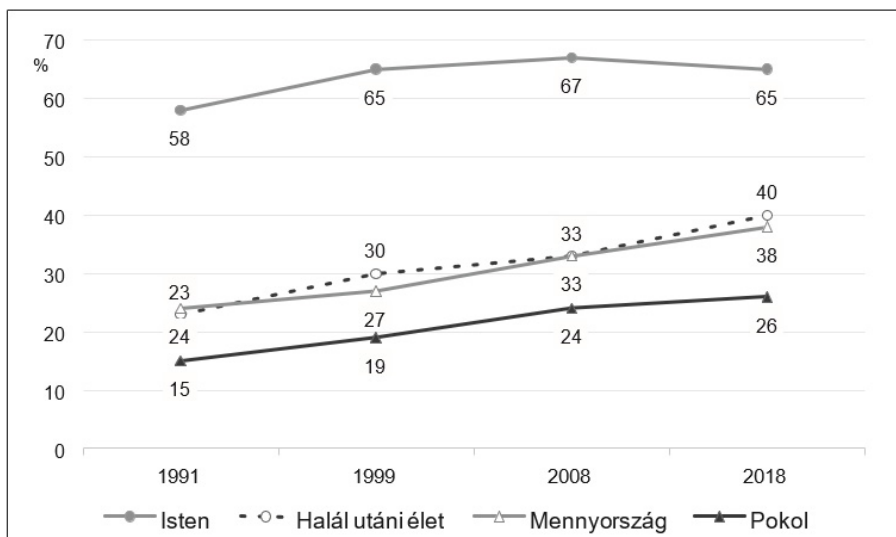
VII. A jelen vallásossági tendenciái:

Az intézményes keretek közt folytatott rendszeres vallásgyakorlat a 2010-es évek közepéig nagyon lassan visszaszorult. Azóta a trend megállt, illetve a legújabb

³⁹ Tomka 2009.

5. ábra – A templomba, vallási szertartásra járás gyakorisága Magyarországon 1991-2020 (%) (in: Máté-Tóth és Rosta (2022))

6. ábra – Egyes vallási tanokban hívők arányának változása Magyarországon 1991-2018. (%) (in: Máté-Tóth és Rosta 2022.)

eredmények a legalább havonta templomba járók arányának enyhe emelkedését mutatják.⁴⁰

A társadalom két nagyról egyforma méretű kb 40-40%-ot kitevő nagyobb tömbje, a soha templomba nem járók és a vallásukat néha, rendszertelenül gyakorlók mellett a saját bevallásuk szerint rendszeres, legalább havi szertartáslátogatók mintegy 20% körüli kisebbséget alkotnak.

A vallásos hit dimenziója terén, különböző szintekről indulva, de mind az Istenbe, mind pedig más alapvetően a kereszténységhez kapcsolódó tanokban vetett hit elterjedtsége növekedést mutat 1991 óta Magyarországon. Ezzel együtt a felsorolt tanítások körül az Isten az egyetlen, akiben a magyarok több mint fele hisz.

Máté-Tóth és Rosta kutatásaik alapján arra jutnak, hogy a magyarországi vallásosságadatok és a vallásdiskurzus elemzése ellenkező irányt mutatnak.⁴¹

Míg az egyházhöz köthető személyes vallásosság és vallási elkötelezettség lassan csökkenő, illetve alacsony szinten stagnáló tendenciát mutat, addig a vallás közéleti, politikai jelenléte inkább növekvő.

VIII. A spiritualitás vizsgálata:

A vallásosság kutatásának termékeny megközelítése lehet a pszichológia területéről az 50-es 60-as évektől a humanisztikus pszichológia kialakulásával összefüggésben útjára indult spiritualitás-koncepció.⁴²

A fogalom a személy transzcendens iránti nyitottságára, az események és általában az élet tágabb, transzcendens keretében való megélésére, a hétköznapin túlmutató valóságba lépésre utal.⁴³

A spiritualitással kapcsolatban megjelenő megközelítések a teljesség igénye nélkül: A Szent keresése; a transzcendens világgal és minden létezővel való összekötöttsége élménye; az események és az élet értelméke kutatása; univerzális emberi jelenség, amely nagy energiákat képes mozgósítani, motivációs elő; intelligenciátényező; a személyiség önálló dimenziója; az emberiség központi fejlődési dimenziója.⁴⁴

A spiritualitás és vallásosság egymást átfedő, de különböző fogalmak. Míg a spiritualitás inkább a gondolatok, érzések és tapasztalatok szintjén megjelenő emberi útkeresés, a vallásosság fogalmában az intézményes és közösségi jelleg a hangsúlyosabb.⁴⁵

A spiritualitás tekinthető egy eleve bennünk lévő gyakorlásnak a transzcendensre, önmagunk meghaladására, az élet értelmének keresésére.⁴⁶

A spiritualitás a személyesen megélt Istenhez fűződő kapcsolathoz köthető. (Igaz ez a központja, szíve a vallásosságnak is),

Jelentőségét aláhúzza a vallási individualizáció, a személyes élmények, kapcsolatok, relációk előtérbe kerülése és ezzel párhuzamosan az intézményes és hagyományok jelentőségének csökkenése a (poszt) modern társadalomban.

A spiritualitás mérésére ún. „mérőskálákat” alkalmaznak. Ezek közül mi csupán az R. L. Piedmont nevéhez köthető skálákról, s annak hazai alkalmazásáról teszünk említést.⁴⁷

Piedmont elmélete szerint a spiritualitás a személyiség egyik független dimenziója. Összetevői az ima/meditáció által érzett beteljesülés (belső erő, békeség, érzelmi támogatás), az univerzalitás (az élet tágabb jelentéséhez és céljához kapcsolódóan magába foglalja, hogy minden élet kapcsolatban van, mindnyájunknak közünk van egymáshoz), végül az összekötöttség, mely csoportokon nemzedékeken átívelő kapcsolatot jelent (halottak emlékének ápolása, velük való kapcsolat).

A Spiritualitás Transzcendencia Skála megbízhatóságát magyar adatokon Tomcsányi Teodóra és munkatársai elemezték és igazolták. (Tomcsányi et al. 2011.)

A vallásosságnak teljesítményre ösztönző és védőfaktor hatása van. Ez leginkább akkor hasznosul, amikor az egyént körülvevő értelmező közösség megerősíti az egyén vallási identitását. A vallásosságra épülő családi és iskolai nevelés koncepciójában ennek a kapcsolathálózatot erősítő bizalomra építő pedagó-

40 Máté-Tóth és Rosta 2022.

41 Máté-Tóth és Rosta 2022.

42 Horváth-Szabó et al. 2009.

43 Benkő 2004.

44 Tomcsányi et al. 2010., Tomcsányi et al. 2011., Horváth-Szabó et al. 2009.

45 Pikó et al. 2011., Tomcsányi et al. 2010.

46 Horváth-Szabó et al. 2009.

47 Tomcsányi et al. 2011.

giának az arculata tapintható ki, s csak másodlagos cél a tanulmányi eredményesség növelése.⁴⁸

IX. A vallásosság lelki egészség:

Robert Emmons pszichológus négy alapvető kategóriába sorolja a ember jellemző életcéljait: személyes siker és boldogság, kapcsolatok és intimitás, vallás és spiritualitás, valamint „alkotás” (maradandó értéket létrehozni a társadalomban).

Az élet nehézségeit azok viselik a legnehezebben, akik mindezekelőtt személyes sikereikbe és boldogságukba fektetnek energiát.⁴⁹

Viktor Frankl az egzisztenciális és logoterápiás módszer megalapítója szerint az alapvető emberi szükségletek – amelyekben az emberi lélek leginkább magára ismer – az élet értelmének keresése és a lelkiismeretben megnyilvánuló erkölcsi döntés.⁵⁰

A lélek szabadsága Frankl szerint, s erkölcsi önállósága a szélsőséges léthelyzetekben, súlyos betegségben, haldokolásban mutatkozik meg. (Frankl a második világháború során három évig volt különböző koncent-

nyítlan rákérdezni a vallásosságra, csak az imára, mint a megküzdés, coping egyik módjára, de a konfliktusmegoldás ezen faktora a nehéz helyzetekben már ekkor megjelent, és pozitív összefüggést mutatott az életcélokkal, valamint a társadalmi kohézióval.

A rendszerváltozás után, az 1995-ös felméréssel kezdődött a Hungarostudy kutatásokban a vallásosságának, mint a lelki állapot fontos összetevőjének.⁵²

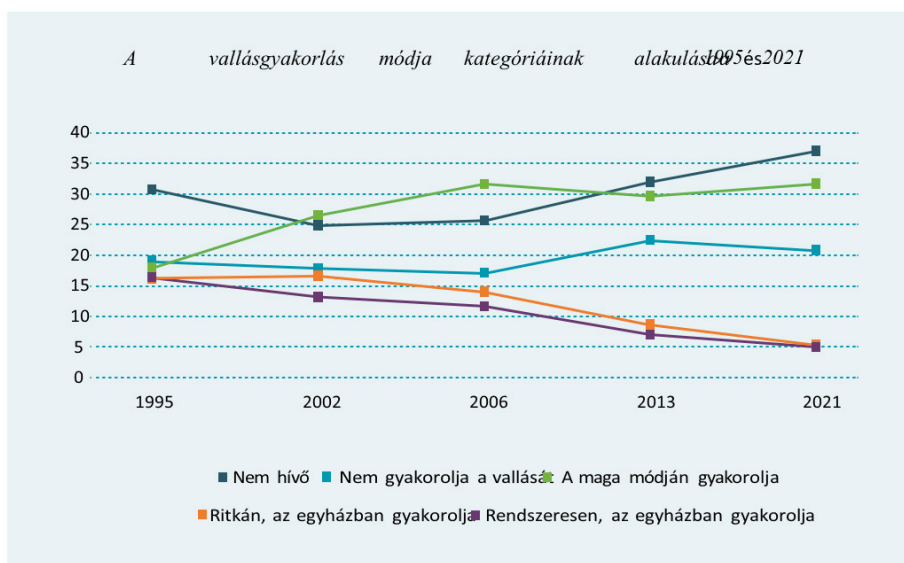
Akkor a kutatásokban a vallásgyakorlást és a vallás fontosságát kutatták.

A vallás gyakorlása elsősorban a vallásosság társadalmi beágyazottságát vizsgálta (nem hívő, maga módján hívő, ritkán, rendszeresen az egyházban gyakorolja).

Míg a vallás fontosságával a spiritualitás iránti igényt vizsgálták (egyáltalán nem fontos, kissé fontos, nagyon fontos, minden cselekedetét befolyásolja).

A vallásgyakorlás tekintetében az összességében magukat valamilyen módon vallásosnak mondók aránya 2006-ig növekedett, majd az követően csökkent.

2021-ben az arány 63 százalék. Így a magyarországi

7. ábra – A vallásgyakorlás módja, kategóriáinak alakulása a Hungarostudy felmérések alapján 1995 és 2021 között. (Székely-Kovács 2022.)

rációs táborokban, az általa kidolgozott emberkép és elmélet ottani élményei alapján nyert megerősítést). A Hungarostudy kutatások a magyar népesség körében 1988-ban kezdődtek.⁵¹ Akkor még nem lehetett

népesség közel kétharmadát teszik ki, akik valamilyen értelemben identitásuk részének tekintik a vallást.⁵³

A vallás fontossága az említett kutatás szerint 2013-ig csökkent majd 2021-re újra erősödni kezdett. (A

48 Puztai 2019.

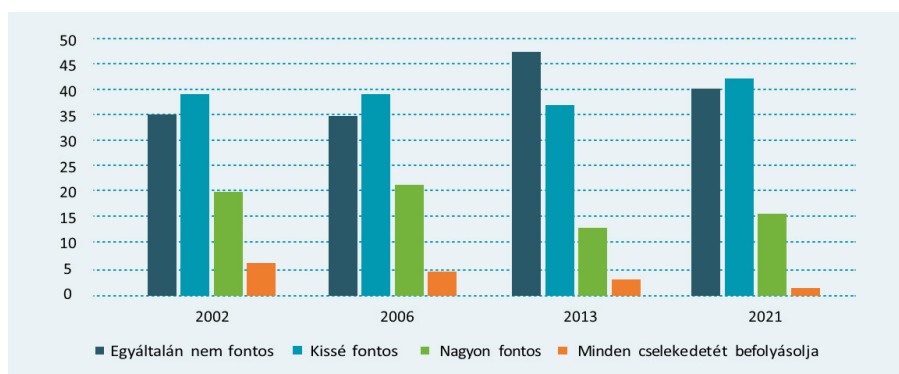
49 R. A. Emmons 1991.

50 V. Frankl 1996.

51 Kopp et al. 2008.

52 Székely-Kovács 2022.

53 Székely-Kovács 2022.

8. ábra – A vallás fontossága kategóriáinak alakulása a Hungarostudy felmérések alapján 2002-2021 között. (Székely-Kovács 2022.)

	Egyáltalán nem fontos	Kissé fontos	Nagyon fontos	Minden cselekedetét befolyásolja
Régiók szerint				
Észak-Magyarország	36,4	45,8	13,7	4,1
Észak-Alföld	36,1	40,4	21,6	1,9
Dél-Alföld	45,6	34,5	17,9	2,0
Közép-Magyarország	48,8	35,3	14	1,9
Közép-Dunántúl	40,2	44,3	14,2	1,3
Nyugat-Dunántúl	23,6	57,2	17,0	2,2
Dél-Dunántúl	25,4	54,6	18,7	1,3
Településtípus szerint				
Budapest	58,3	28,8	10,7	2,2
Megyeszékhely, megyei jogú város	41,3	42	14,6	2,1
Város	34,1	44,8	19,5	1,6
Község, nagyközség	32,0	47,8	17,8	2,4

9. ábra – A vallás fontossága 2021-ben régiók és településtípus szerint, az adott kategórián belüli válaszadók aránya, százalék Anómia elégedettség és boldogság átlagértékeinek alakulása a Hungarostudy felmérésekben 2006 és 2021 között (Székely-Kovács 2022).

2002-es 65%-ról 53%-ra, majd 2021-ben 60%).

A nők vallásosabbak, ugyanakkor a vallás fontossága a férfiak körében növekedett.

A Hungarostudy kutatások vizsgálták a vallásgyakorlat módja, a vallás fontossága és az anómia, elégedettség és boldogság mutatók közötti összefüggéseket.

Az anómia, melynek fogalmát E. Durkheim vezette be az értékvesztés, céltalanságot jelenti, s arra utal,

hogyan erősek vagy gyengék a szociális normák illetve általában az erkölcs egy adott társadalomban. (Durkheim 2003.)

Ez a mutató a kutatások szerint 2006-ig jelentősen romlott, 2013-ra csak nem 20 %-al, de az érték azóta javuló tendenciát mutat.

Hasonló tendenciát észleltek az az elégedettség és a boldogság vonatkozásában is.

(Az elégedettséget és a boldogságot is 1 és 10 közötti

értékskálára adott válaszok révén mérték).

A lelki egészség vizsgált mutatói, az anómai, elégedettség és boldogság 2021-re javultak az előző felmérések adataihoz képest, különösen a nők körében.

E tanulmány keretében nincs mód a vallásosság és a lelki egészség összefüggéseinek részletes bemutatására, így e gazdag és sokrétű eredményeket bemutató Hungarostudy kutatásokhoz utaljuk a tájékozódni kívánókat. (A fontosabb vonatkozó szakirodalomról a válogatott irodalomjegyzék ad áttekintést).

Összeségében elmondhatjuk, hogy a mély vallásgyakorlás inkább a közösségi védőhatását fejezi ki, addig a vallás fontossága a spiritualitásra való igényt, a transzcendensre való nyitottságot.⁵⁴

X. Összegzésképpen

A vallásosság és a spiritualitás központi helyet foglal el az emberiség, a népek és az egyén életében. Olyan érték, ami fontos szerepet játszik a mentális egészség fenntartásában, az egészségmagatartásban és egészségmegőrzésben.

A tanulmányban nem kívántunk önálló kutatási eredményeket bemutatni, inkább a vallásosság szociológiai és mentális egészséggel összefüggő igen gazdag irodalmából szerettünk volna egy vázlatos áttekintést nyújtani.

A társadalomelméleti összefüggések és a történelemben beálló vallási változások után áttekintettük a vallásosság alakulását az elmúlt évtizedekben hazánkban. Ezt követően ismertettük a jelen vallási tendenciáit, s végül a spiritualitás, vallásosság és a lelki egészség néhány meghatározó vonatkozását mutatuk be.

Természetesen, csak az általunk vélt leginkább kiemelésre méltó elméleti és kutatási eredmények ismertetésére vállalkoztunk, mégis azt reméljük, ezen írás is segítheti a szociális szakterületen tevékenykedők felelősségteljes munkáját.

A kézirat lezárta után tették közzé a census vallásra vonatkozó eredményeit, így ezek nem kerültek be elemzésünkbe.

Válogatott irodalom

- Allport, Gordon W. (1950): *The Individual and His Religion. A Psychological Interpretation*, New York
- Aquinói Szent Tamás: *Summa theologiae I-I Gede testvérek*, Budapest, 2002-2004.
- Argue, A.-Johnson, D.R.-White, L. K. (1990): Age and Religiosity, Evidence from a Three-Wave-Panel Analysis, *Journal for the Scientific Study of Religion* 38.3.423-435 p.
- Berger, Peter A. (1967): *The Sacred Canopy*, Garden City
- Berger, Peter A (1996): *Individualisierung*, Opladen
- Berger P. L. (szerk. 1999): *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, Washington D.C., J. (1994): Igaz-e, hogy Jézus csak ember volt?, *Szeged-Róma Hitvédelmi füzetek* 10.
- Bellach, Robert N. (1967): *Civil Religion in America*, In *Daedalus*, Winter, 1-21.
- Bellach Robert N. (1970): *Beyond Belief, Essays on Religion in Post-Traditional World*, New York, Harper and Row
- Bögre Zsuzsa (2017) *Individual Religiosity, Secularization and Seekers among Hungarian Youth*, Washington, The Council for Research in Values and Philosophy, 195-213.
- Casanova, J. (1995): *Public Religions in the Modern World*, Chicago, University of Chicago Press
- Davie, Grace (1994): *Religion in Britain since 1945, Believing Without Belonging*, Oxford
- Davie, Grace (2010): *A vallás szociológiája*, Bencés Kiadó, Panonhalma
- Dobbelaere, K. (1993): *Towards an Integrated Perspective of the Processes Related to Descriptive Concept of Secularization*, *Sociology of Religion*, 1993/3, 229-247.
- Durkheim, E. (2002): *A vallási élet elemi formái*, Budapest, L'Harmattan Kiadó
- Elias, N. (2004): *A civilizáció folyamata*, Budapest Gondolat Kiadó
- Emmons, R. A. (1991): *Personal strivings and motive dispositions*, *SAGE Journal*
- Esposito, John L.-Watson, Michael (szerk. 2000): *Religion and Global Order*, Cardiff
- Ester, Peter – Halman, Loek – de Moor, Rund (szerk. 1994): *The Individualizing Society Value Change in Europe and North America*, Tilberg
- EVS (1999, 2008): www.europeanvalues.nl, www.gesis.org/en/

⁵⁴ Kopp-Skrabski 2008.

data service

Fabrega, H. (2002): Culture, spirituality and psychiatry, WPA

Farkas L. et al. (2014): „Vallásosság és spiritualitás Multidimenzi-onális vizsgálata” kérdőív rövid formájának magyar adaptációja, *Pszichológia* 34/2, 175-205.

Földvári Mónika (2014): Vallásszociológiai perspektívák, Vallásosság és spiritualitás Magyarországon országosan reprezentatív vizsgálatok tükrében, *Kapocs* 2014/4., 55-63.

Földvári Mónika – Rosta Gergely: A modern vallásosság megközelítésének lehetőségei, *Szociológiai Szemle*, 1998/1., 127-137

Frankl, Viktor (1996): Az ember az értelemre irányuló kérdéssel szemben, *Kötet Kiadó, Budapest*

Fukuyama Francis (2012): *Bizalom*, Európa Kiadó, Budapest

Gereben Ferenc – Tomka Miklós (2000): Vallásosság és nemzet-tudat Vizsgálódások Erdélyben, Budapest, JTMR, Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézet

Geertz, Clifford: Az értelmezés hatalma, Budapest, Osiris Kiadó, 63-109.

Glock, Ch. Y. – Stark, R. (1965): Religion and society in tension, Chicago, US: Rand McNelly

Graf, F. W. (.): Die Wiederkehr der Götter, Religion in der modernen Kultur, München, Beck

Gabriel, Karl – Franz – Xaver Kaufman (szerk.1980): Zur Soziologie des Christentums, Mainz Grünewald

Gyorgyovich Miklós (2020): Vallásosság 02., Látóhatár – Vallásosság Magyarországon, Budapest, Századvégi Kiadó

Hervieu-Léger, D. (1993): Present-day emotions renewals, The end of secularization or the end of religion?, London Sage

Habermas, Jürgen (2011): A kommunikatív cselekvés elmélete, Budapest, Gondolat Kiadó

Huntington, S. P. (1996): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása, Budapest, Európa Kiadó

Halman-de Moor L. (2001): The European Values Study, A Third Wave, Tilburg

Hankis Elemér (1990): East European Alternatives, Oxford, Clarendon Press

Hegedűs Rita (2000): A vallásosság alakulása Magyarországon a kilencvenes évek kutatásainak tükrében, PhD-értekezés, Budapest, BKÁE

Horváth-Szabó et al. (2009): Vallás és emberi magatartás Interdiszciplináris Szakkönyvtár 8., SOTE, Párbeszéd (Dialógus) Alapítvány

Inglehart, Roland (1997): Modernization and Postmodernization, Princeton, Princeton University Press

Kaufmann, Frana-Xaver (1989): Religion und Modernität, Tübingen

Kopp Mária és Skrabski Árpád (2008): Kik a boldogok a mai magyar társadalomban? In: Kopp Mária (szerk): Magyar lelkiállapot 2008., Budapest, Semmelweis Kiadó, 73-79.

Kopp Mária - Skrabski Árpád (2003): Vallásosság és lelki egészség, *Távlatok* 59 évf., 1. sz., 8-17

Kopp Mária Székely András és Skrabski Árpád (2006): Vallásosság és életminőség az átalakuló társadalomban, In: Kopp M.-Kovács M. E. (szerk): A magyar népesség életminősége az ezredfordulón, Budapest, Semmelweis Kiadó, 156-166

Kopp Mária et al. (2004): Vallásosság és egészség az átalakuló társadalomban, Budapest, Mentálhigiéné és Pszichoszomatika, 103-125.

Kránitz Mihály – Szopkó Márk (2003): Teológia kulcsfogalmak szótára, Budapest, SZIT

Luckmann, Thomas (1967): The Invisible Religion, New York Macmillan

Luhmann, Niklas (1977): Funktion der Religion, Frankfurt, Suhrkamp

Martin David (1991): On secularization, Towards a Revised General Theory, Aldershot

Máté-Tóth András (2014): Vallásnézet. A kelet-közép-európai

átmenet vallástudományi értelmezése, Akadémiai doktori értekezés, Szeged

Máté-Tóth András - Rosta Gergely (2022): Vallási riport 1991-2022, Magyarországi trendek nemzetközi összehasonlításban, TÁRKI, In: Társadalmi riport 202, Budapest, 457-472.

Molnár Attila (1995): A tudatreformáció és a vallásszociológia elvarázsolása, In: *Valóság* 8; 1-17.

Nagy Péter Tibor (2019): Vallásváltozás és szociológia, In: *Iskolakultúra* 29. évf; 2019/2-3. szám, 57-67.

Pikó Bettina – Fitzpatrick K. M. (2004): substance use, religiosity and other protective factors among Hungarian adolescents, *Addictive Behaviors* (in press)

Pusztai Gabriella (2019): Vallási szocializáció és hatásai, In: *Magyar Tudomány* 180 (2019), 834-843.

Riesebrodt, M (2000): Die Rückkehr der Religionen, Fundamentalismus und der „Kampf der Kulturen“, München, Beck

Rosta Gergely (2019): Szekularizáció? Deszekularizáció? Merre tart a vallási változás a világban?, In: *Magyar Tudomány* 180(2019), 795-803

Rosta Gergely – Tomka Miklós (2010 szerk.): Mit értékelnek a magyarok? Agóra IX., Faludi Ferenc Akadémia, Budapest

Skrabski Árpád – Kopp Mária (1990): Társadalmi beállítottság, társadalmi tőke, *Századvég* 12, 128-146.

Szántó János (1999): Vallásosság és társadalmi rétegződés, In: Lovik, Horváth (szerk 1990): *Hívók, egyházak ma Magyarországon*, Budapest, 158-183.

Szántó János (1998): Vallásosság egy szekularizált társadalomban, Budapest, Új Mandátum Kiadó

Székely András – Kovács Katalin (2022): Vallásosság, boldogság, elégedettség, anomia alakulása a magyar népesség körében, *Kapocs* 2022/1. szám, 93-102

Székely András – Kovács Katalin – Székely B. András (2022): A vallásosság és a lelki összefüggéseinek alakulása a Hungaros-tudó kutatások tükrében, In: *Magyar lelkiállapot 2021., Csallád-Egészség-Közösség, KINCS*, Budapest, 2022, 375-395.

Székely András – Lázár Imre (2013): Vallásosság és kötődés, In: Susánszky É. – Szántó Zs. (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2013.*, Budaest, Semmelweis Kiadó, 63-76.

Tomcsányi Teodóra et al. (2010): A spiritualitás és vallásosság kutatásának kulcskérdései, *Psychiatria Hungarica* 25 (2) 110-120.

Tomka Miklós (1991): Magyar katolicizmus, OLI, KATTA, Budapest

Tomka Miklós (1996): A vallásszociológia új útjai, *Replika* 21-22.

Tomka Miklós (2001): Hagyományos (vallási) értékek a modern társadaóban, *Educatio* 10/3, 419-433.

Tomka Miklós (2006): Az ifjsági vallásosság három évtizede, *Új Ifjúsági Szemle* IV/2., 5-19.

Tomka Miklós (2006): Vallás és társadalom Magyarországon, *Pázmány Társadalomtudomány* 4. Budapest-Pilicsaba, 2006.

Tomka Miklós (2009): Vallásosság Kelet-Közép-Európában, *Tények és értelmezések, Szociológiai Szemle* 19/3, 64-79.

Tomka Miklós (2011): A vallás a modern világban: a szekularizáció értelmezése a pszichológiában, Budapest, Semmelweis, Párbeszéd (Dialógus) Alapítvány

Tomka Miklós (1995): Csak katolikusoknak, *Corvinus*

Tomka Miklós (2011): Vallásszociológia, www.tavaszhu56.hu, szombat /vallásszociológia/tomka_1.htm. (Letöltve: 202.03.0.)

Tomka Miklós (szerk. 1996): Vallásszociológia – szöveggyűjtemény, Budapest, Takönyvkiadó

Török Péter (1997): Egyházzsámadás, *Egyházfórum* 12/2., 60-66.

Weber Max (2020): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme, *Harmattan Kiadó, Budapest*

Weber Max: *Gazdaság és társadalom* 2/1, Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó

Wilson, Bryan (1982): The Secularization Thesis, Criticisms and Rebuttals, Leuven, Leuven Universiti Press

Zulehner, Paul Michael (1974): Religion nach Wahl, Wien, Herder